

УДК: 94:[322:27-725](477)”17”

Олексій Смірнов

аспірант кафедри історії

Національного університету

„Києво-Могилянська академія”

(Україна, Київ, pankotski@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5799-4419>

РЕЛІГІЯ НА СЛУЖБІ ПОЛІТИКИ. НАДДНІПРЯНЩИНА МІЖ ВАРШАВОЮ ТА САНКТ-ПЕТЕРБУРГОМ У 1760-Х РОКАХ

Анотація. Захист прав православної церкви та населення Речі Посполитої від зазіхань греко-католицької церкви став основною темою російсько-польських відносин у XVIII ст. Оскільки православних там майже не залишилося, їх треба було створити: у другій половині XVIII ст. на Наддніпрянщині розгортається кампанія навернення з унії у православ'я. Зміна конфесії носила не лише релігійний, а й політичний характер, адже парафії на території Речі Посполитої переходили у підпорядкування Переяславської єпархії Російської православної церкви. У відповідь унійна влада, за участі світської влади та військ, здійснює насильницькі напади на православні парафії, які мимоволі стають заручниками великої політики. Усі ці випадки ретельно документувала Переяславська консисторія та відсилала у Петербург, який використовував їх для дипломатичного тиску на Варшаву. Російські старання увінчалися успіхом: 27 лютого 1768 р. Сейм зрівняв іновірівців з католиками в усіх громадянських правах та визнав Росію гарантом законів та устрою Речі Посполитої, яка де-юре ставала російським протекторатом.

Наслідком політичної гри Росії була поляризація суспільства польсько-литовської держави та зміна конфігурації сил на міжнародній арені, що призвело до вибуху в 1768 р. Барської конфедерації, Коліївщини та російсько-турецької війни, а відтак до першого поділу Речі Посполитої у 1772 р. У цій статті ми намагаємося зрозуміти, як сторони конфлікту сприймали релігійне протистояння на макро-й мікрорівні та наскільки його результати були заплановані.

Ключові слова: уніати, греко-католики, православні, дисиденти, Мотрин монастир, Барська конфедерація, Коліївщина, Катерина II, Панін, Рєпнін, Георгій Кониський, Гервасій Линцевський, Мельхіседек Значко-Яворський, Наддніпрянщина, Річ Посполита, Російська імперія, XVIII ст.

Релігійний аспект у відносинах між Російською імперією та Річчю Посполитою перед її поділами цікавив істориків уже у XIX ст. Інтерес польських¹ істориків до цієї теми можна пояснити спробою осмислення причин, які призвели до втрати незалежності їхньої держави, а для російських² – спробою виправдання поділів Польщі її нетолерантністю до іновірівців. Уже в нашому столітті з'явилася низка праць істориків³, які не намагаються захищати певні позиції, натомість керуються суто дослідницьким інтересом. Темою української історіографії є радше православно-унійний конфлікт на теренах України ніж дипломатія та велика політика. Українські події, представлені у такому фокусі, виглядають вирваними з контексту, що не дозволяє простежити між ними причинно-наслідковий зв'язок. Метою цієї статті є розгляд релігійного протистояння на макро- та мікрорівні у їх взаємодії.

Трактат про вічний мир, підписаний між Річчю Посполитою та Росією у 1686 р., підтвердив Андрусівське перемир'я 1667 р. та поділ України між цими державами по Дніпру. У пункті IX трактату зазначалося, що православні Речі Посполитої матимуть „свободу та права”, не зазнаватимуть утисків та не будуть змушені переходити на римо- чи греко-католицизм. Цей пункт також гарантував права православних єпархій: Луцької, Львівської, Перемишлянської та Могильовської⁴.

Трактат був прийнятий королем Яном Собеським на засіданні Сенату того ж 1686 р., натомість Сейм затягував із ратифікацією до 1710 р., поки три західно-руські єпархії не стали греко-католицькими. Могильовська єпархія залишалася єдиною православною у Речі Посполитій, проте польські королі відмовлялися затверджувати її ієрархів. Посада Могильовського єпископа стала основним каменем спотикання у російсько-польських відносинах.

Мир 1686 р. давав Росії привід втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої, відтак захист прав іновірівців постійно з'являвся у дипломатичних відносинах між двома державами протягом наступного XVIII ст. Усі випадки переслідувань православних, захоплення церков та монастирів ретельно документувалися та використовувалися Росією для тиску на сусідню державу. Спершу скарги передавали польському послу у Росії, потім права православних почав обстоювати перед королем російський посол у Варшаві. За словами Барбари Скіннер, „втручання від імені православної громади Речі Посполитої стало регулярною політикою російської держави”⁵.

У Росії православ'я слугувало не лише дипломатії, на початку XVIII ст. церква підпорядковується інтересам держави. З 1700 р. у Росії не було патріарха, його функції виконував екзарх, або блюститель патріаршого престолу. З його компетенцій Петро I вилучив кадрові та адміністративні питання. Замість патріарха 25 січня

¹ Kraushar A. *Książę Repnin i Polska w pierwszym czteroleciu panowania Stanisława Augusta (1764-1768)*. Т. 1-2. Kraków, 1897-1898.

² Чечулин Н.Д. *Внешняя политика России в начале царствования Екатерины II. 1762-1774*. СПб., 1896.

³ Skinner B. *The Western Front of the Eastern Church: Uniate and Orthodox Conflict in Eighteenth-Century Poland, Ukraine, Belarus, and Russia*. Illinois, 2009; Носов Б.В. *Установление российского господства в Речи Посполитой 1756-1768 гг.* М., 2004.

⁴ Skinner B. *Op. cit.*, 93-94.

⁵ *Ibid.*, 99.

(5 лютого) 1721 р. було засновано „Святіший Урядовий Синод”. Членів Синоду призначав імператор, чиїм представником була світська особа обер-прокурора Св. Синоду. Урядовий Синод діяв від імені імператора і видавав укази „Його Імператорської Величності”, цар був головною та останньою інстанцією в усіх церковних справах⁶. Члени та присутні Синоду склали присягу з такими словами: „Исповѣдую же съ клятвою крайняго Судію Духовныя сея Коллегіи быти Самаго Всероссийскаго Монарха Государя нашего всемилостивѣйшаго”⁷.

У 1716 р. Петро I запровадив присягу на вірність царю для усіх парафіяльних священників. За зразком цивільних службовців, священники присягали „...Императорскому Величеству [...] верно и нелицемерно служить, и во всем повиноваться, не щадя живота своего до последней капли крови”⁸. За новими правилами, священники повинні були розкривати тасмницю сповіді, якщо людина, яка сповідувалася, була замішана у державній зраді. Православна церква в Росії ставала свого роду рупором офіційної політики та виконувала функції державної влади. Священство повинно було проповідувати не лише Святе Письмо, але й „уважение к властям, особенно высшей власти царя”⁹. За Катехизисом, укладеним Теофаном Прокоповичем у 1720 р., обов’язком християн є коритися монархові. Священники мали зачитувати цей катехизис вірянам у неділю та свята¹⁰. Церковна література, в якій проповідувалася лояльність до російських монархів, проникала до Речі Посполитої і, з одного боку, створювала атмосферу симпатії до російської держави у православних, з іншого – викликала підозри серед католиків.

У Речі Посполитій, починаючи із середини XVII ст., не католиків стали асоціювати із сусідніми ворожими державами, їх сприймали як загрозу для національної безпеки і навіть як зрадників польсько-литовської республіки. Після 1667 р. православні не мали свого представника у Сенаті, а у 1717 р. Сейм ухвалив закон, який забороняв дисидентам збиратися на будь-які приватні чи публічні зустрічі, що мало би запобігти їхній антипольській діяльності¹¹. Як і в більшості європейських країн епохи Постреформації у польсько-литовській державі набула поширення концепція *cuius regio, eius religio*.

Підозри католиків не були безпідставними. У 1762 р. Москву відвідав ігумен віленського монастиря Св. Духа Теофан Леонтович. У відповідь „на всевысочайший запрос, какая политическая польза может последовать [...] по случаю защищения грекороссийских наших в Польском государстве исповедников?”, Леонтович наводить такі аргументи: 1) від єдиновірців можна буде отримувати секретну інформацію щодо намірів проти Росії, з цією метою не доведеться підкуповувати магнатів, 2) „все наши российские политические интересы надежнее и прибыльнее удерживать, нежели прежде”, 3) єдиновірці сприятимуть дотриманню умов договору 1686 р., „который поляки нетвердым называют”, 4) „все впредь заключенные

⁶ Цыпин В. *Церковное право*. Москва, 1996, 236-237.

⁷ *Полное собрание законов Российской Империи с 1649 года*. Т. 6. СПб., 1830, 315.

⁸ Skinner B. *Op. cit.*, 104.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Ibid.*

трактаты с Польшей будут тверды и благонадежны”, 5) „Российскому нашему государству можно будет на 600 верст самой лучшей и плодороднейшей земли с бесчисленным православным народом пред всем светом праведно и правильно у поляков отобрать”, 6) „впредь в несогласии в избрании польского короля, между поляками обыкновенно происходящем, сами поляки принуждены будут короля себе просить от российского дому”, 7) це сприятиме зростанню авторитету Росії у протестантських державах, зокрема вигідним буде зближення із Пруссією¹². Політика Росії щодо Речі Посполитої за Катерини II вказує на те, що пропозиції Леонтовича не залишилися без уваги.

Зійшовши на престол у результаті палацового перевороту й усунення від влади свого чоловіка Петра III, Катерина виправдовувала свої дії буцімто антиправославною політикою попередника. Символічним було і те, що на коронації Катерини 29 вересня 1762 р. з промовою виступив Георгій Кониський, єпископ Могильовський, очільник одинокі на той час православної єпархії у Речі Посполитій. Його поява на коронації була не випадковою, вона демонструвала підтримку Росією єдиновірців у сусідній державі¹³. Свою промову Кониський розпочав так: „Между подданными народами в. и. в-ства, о всерадостнейшей коронации торжествующими, приносит и белорусский народ чрез меня, подданника в. в-ства, всеподданнейшее поздравление”¹⁴. Таким чином, єпископ Могильовський зараховує мешканців Речі Посполитої до підданих російської імператриці.

Тут варто докладніше зупинитися на „релігійності” Катерини II. Її висловлювання свідчать, що її ставлення до віри було суто практичним. Відомою є її цитата у дусі Вольтера: „Il faut profiter des opinions populaires” („Треба використовувати гадки простолюду”)¹⁵. Народжена у лютеранстві, після приїзду до Росії у віці 15 років Катерина брала уроки Закону Божого у Симона Тодорського, викладача Києво-Могилянської академії, і, врешті, перейшла на православ’я, про що писала батькові 3 травня 1744 р.: „Оскільки я не бачу жодної різниці між вірою грецькою та лютеранською, я вирішила змінити релігію і вишлю Вам першою ж поштою моє визнання віри”¹⁶. Щодо обрядів молода Катерина висловила так: „зовнішні обряди дуже різні, але Церква вважає себе змушеною до цього, з огляду на грубість народу”¹⁷. У своєму творі „Antidote”, захищаючи православ’я від обвинувачень аббата Шаппа, на думку якого російський народ сприймає лише зовнішні ознаки християнства, Катерина II пише: „усі релігії, в яких багато зовнішніх обрядів, зазвичай змушують простих людей сприймати ці обряди за сутність релігії”¹⁸.

¹² Носов Б. Указ. соч., 326.

¹³ Там же, 326-327.

¹⁴ Кониський Г. *Собрание сочинений Георгия Конисского, архиепископа Белорусского*. Ч. I. СПб., 1835, 286-289.

¹⁵ Маккавеев П. *Религиозно-церковные воззрения императрицы Екатерины II*. Екатерина II. Pro et contra. М., 2006, 556.

¹⁶ Там же, 557.

¹⁷ Там же.

¹⁸ “Toutes les religions, où il y a beaucoup de pratiques extérieures, sont sujettes à faire pendre aux simples ces pratiques pour l’essentiel de la religion”. Ekaterina II. *Antidote, ou, Examen du mauvais livre superbement imprimé intitulé Voyage en Sibérie*. Amsterdam, 1771, 252.

Прагнучи до повної централізації влади, Катерина намагалася повністю підпорядкувати Церкву державі. Вона вважала себе „головою церкви”, про що неодноразово згадувала у листуванні з Вольтером. В одній з промов до Синоду цариця назвала його членів не служителями вітваря, не духовними сановниками, а „державними особами”, для яких „влада монарха повинна бути вищою за закон євангельський”¹⁹. У ставленні до Церкви Катерина продовжувала політику Петра I, а справа дисидентів у Речі Посполитій за її панування досягла апогею.

Зовнішня політика Росії по відношенню до Речі Посполитої у 60-х роках XVIII ст. здійснювалася двома особами: Нікітою Паніним та Ніколаєм Рєпніним. Нікіта Панін – президент Колегії іноземних справ Росії у 1764–1780 рр., не підтримував наміри Пруссії щодо поділів Польщі, намагаючись залучити обидві ці держави у Північний Союз, спрямований проти Австрії, Франції та Іспанії. Він просував ідею російського контролю над Річчю Посполитою через встановлення протекторату. Ніколай Рєпнін, одружений із племінницею Паніна, у 1764–1768 рр. обіймав посаду посла і повноважного міністра Росії у Варшаві. Його функції виходили далеко за межі дипломатії, він великою мірою визначав політику Польщі, у польській історіографії його навіть прирівнювали до віце-короля. Панін та Рєпнін активно розігрували дисидентську карту для утримання Польщі у сфері впливів Росії.

Смерть Августа III у жовтні 1763 р. та безкоролів'я у Речі Посполитій створили нові можливості для Росії. На той час у Речі Посполитій існували дві політичні сили: так звана „фамілія” Чарторийських, яка виступала з програмою реформ, та „республіканський” або „гетьманський” табір, з великим коронним гетьманом Яном Браницьким на чолі, що обстоював збереження давнього устрою польсько-литовської республіки. У своїй політичній грі росіяни поставили на „фамілію”, яка, в свою чергу, сподівалася використати підтримку Росії для реформування Речі Посполитої та зміцнення центральної влади. Петербург та „фамілія” майбутнім королем Речі Посполитої бачили Станіслава Понятовського, колишнього коханця Катерини II.

Для підтримки „фамілії” на початку квітня 1764 р. до Речі Посполитої увійшли російські війська. 16 квітня за згодою Росії прибічники „фамілії” утворили конфедерацію Великого Князівства Литовського, яка заднім числом попросила Росію про військову підтримку, щоби надати російській інтервенції позірної законності²⁰. 7 травня 1764 р. було скликано конвокаційний сейм, який мав підготувати вибір Станіслава Понятовського на трон. Засідання сейму проходило під охороною російських військ та приватної міліції Адама Чарторийського, який і став маршалком сейму. Опозиційні депутати на знак протесту залишили залу засідань. У сеймі взяли участь лише 131 депутат та 34 сенатори (за іншими оцінками 80 та 7), замість звичайної кількості 300 та 136 відповідно²¹. Завдяки підкупу примас Владислав Лубенський, інтеррекс, який виконував королівські функції у період міжкоролів'я, визнав титул імператриці Всієї Русі Катерини II, що не визнавався з 1721 р., та титул короля Пруссії Фрідріха II, що не визнавався з 1701 р. Пізніше

¹⁹ Маккавеев П. Указ. соч., 11.

²⁰ Носов Б. Указ. соч., 150-152.

²¹ Там же, 154.

це дало привід сусіднім монархам щодо територіальних претензій до Речі Посполитої та фатально позначилося на її майбутньому. Сейм також остаточно визнав передачу Києва Росії.

7 вересня 1764 р. на елекційному сеймі Станіслава Понятовського було обрано королем Речі Посполитої. Символічно, що його коронація відбулася у день іменин Катерини II, 25 листопада. З цієї нагоди Катерина II писала Паніну: „Поздравляю вас с королем, которого мы делали. Сей случай наивыше умножает к вам мою доверенность, понеже я вижу, сколь безошибочны были все вами взятые меры”²². А своєму послу у Варшаві Репніну імператриця виставляла наступні пріоритети: „Мне остается рекомендовать вам всего более два дела: дело о диссидентах и дело о границах; моя слава заинтересована в обоих, помните это, оба дела в ваших руках, действуйте согласно с указами и инструкциями”²³.

Петербург не жалів коштів для досягнення своїх цілей у сусідній державі. Одразу після проголошення Станіслава Понятовського королем Катерина подарувала йому 100 000 червінців і призначила платню 14 000 червінців щомісяця до Коронаційного сейму²⁴. До початку сейму російський посол у Варшаві мав сплатити всі борги Станіслава Понятовського²⁵. На польські справи у 1763-1766 рр. Росія витратила понад мільйон рублів, що становило коло 7-8% її тодішнього річного бюджету²⁶. Нижче ми побачимо, як діяльність єдиновірців у Речі Посполитій фінансувалася Російською Православною церквою.

Паралельно із тим, як православних у Речі Посполитій захищали російські політики, Російська Православна церква розгорнула у сусідній державі місійну діяльність, адже на середину XVIII ст. православних тут майже не залишилось. На цій ниві відзначились три постаті: Георгій Кониський, Гервасій Линцевський та Мельхіседек Значко-Яворський. Усі вони походили з Гетьманщини та вийшли зі стін Києво-Могилянської академії.

Георгій Кониський, колишній ректор Київської Академії та архімандрит Києво-Братського монастиря, у 1755 р., після довгого спротиву польсько-литовської влади, був затверджений у сані Могильовського православного єпископа. Разом із ним до Білорусі приїхали й інші церковні діячі із Гетьманщини. За єпископства Кониського у Могильові було відновлено кафедральну церкву, засновано друкарню та відкрито школу для дітей духівництва, на яку Росія виділяла 500 рублів щороку²⁷.

Водночас із активною місійною діяльністю в Білорусі архієпископ могильовський розпочав адвокатування прав православних у Варшаві, куди він прибув у липні 1765 р. Його приїзд був анонсований грамотою від імені Катерини II, де імператриця виступала захисницею православних Речі Посполитої, називаючи їх своїми підданими, та просила варшавський двір прийняти могильовського

²² Носов Б. Указ. соч., 360.

²³ Там же, 364.

²⁴ Чечулин Н. Указ. соч., 269.

²⁵ Носов Б. Указ. соч., 137.

²⁶ Чечулин Н. Указ. соч., 269.

²⁷ Skinner B. Op. cit., 107.

архієпископа. Для більшої переконливості до Варшави його супроводжував російський військовий загін²⁸. Кониський подав Станіславу Августу меморіал у 20-ти пунктах зі скаргами на утиски православних, які король пообіцяв задовольнити після розгляду²⁹. Скарги православного архієпископа було передано на з'їзд унійних священників Литви під проводом папського нунція Віконсі, де цю справу відклали на невизначений термін³⁰. У листуванні із Петербургом Рєпнін скептично відгукувався про перспективи місії Кониського, оскільки король не мав повноважень задовольнити російські вимоги без рішення сейму. Катерина II загалом погоджувалася зі своїм послом у Польщі, але на проєкті рескрипту до Варшави зробила примітку: „Оставитъ как требованіе невозможное [...] но может быть со временем возыметь может”³¹. На думку російського історика Носова, місія Кониського мала на меті не стільки залагодження справи дисидентів, скільки загострення конфлікту³². У 1767–68 рр. Кониський постійно перебував у Варшаві, опікуючись справою дисидентів.

У 1757 р. єпископом Переяславським і Бориспільським стає Гервасій Линцевський. За його єпископства розгортається кампанія навернення з унії на православ'я мешканців Наддніпрянщини. Головним осередком православ'я тут став Мотронинський Свято-Троїцький монастир, ігуменом якого, Мельхіседеку Значко-Яворському, Гервасій у 1761 р. доручив опіку над „закордонними” визнавцями „благочестія”³³. Мельхіседек був наділений широкими повноваженнями, зокрема правом затверджувати священників на парафіях. Зміна конфесії носила не лише релігійний, а й політичний характер, адже парафії на території Речі Посполитої переходили у підпорядкування Переяславської єпархії Російської православної церкви. „Польські” православні молилися за здоров'я російського Святішого Синоду і цариці³⁴.

Діяльність закордонних монастирів та священників фінансувалася з Російської імперії. За указом Св. Синоду на це призначалися „кошелькові” гроші, зібрані у Київській, Чернігівській, Переяславсько-Бориспільській та Білгородській єпархіях³⁵. У липні 1766 р. Мельхіседек ввіз до Речі Посполитої „казну”, отриману в Переяславі за указом від імені Катерини II, ці гроші було доправлено у Мотронинський монастир³⁶. В офіційних документах їх призначення не уточнюється, але слуга Мельхіседека згадує, що „деньги, собранія по указу Святѣйшого

²⁸ Носов Б. Указ. соч., 344-345.

²⁹ Serczyk W. *Konisski Georgij (Jerzy)*. Polski Słownik Biograficzny, t. XIII, 534-536.

³⁰ Носов Б. Указ. соч., 345

³¹ Там же, 346.

³² Там же, 346.

³³ Материали для истории православия в Западной Украине в XVIII ст. Архимандрит Мельхиседек Значко-Яворский 1759–1771. *Архив Юго-Западной России* [далі – Архив ЮЗР]. Ч. 1. Т. 3. К., 1864., 862.

³⁴ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2, 131.

³⁵ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – НБУВ ІР). Ф. II, спр. 3969, арк. 60-61.

³⁶ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2, 345.

Синода на благочестивіє церкви и монастири, в Полской области находящіеся [...] для раздачи порученны были»³⁷. У листі до Гервасія Мельхіседек також згадує про суму до 15 тис. руб., які привозили із Росії за його ігуменства і були в його розпорядженні³⁸. Такі великі гроші, асигновані Росією на поширення православ'я на Наддніпрянщині, мали бути серйозним аргументом для сільських священників, щоби змінити конфесію.

Після погроз католиків відібрати Мотронинський монастир „на унію” у травні 1765 р. Мельхіседек вирушив до Св. Синоду у Санкт-Петербурзі з проханням посприяти в отриманні у польського короля привілеїв для Мотринога та Мошногірського монастирів щодо дотримання православ'я та приналежності до Переяславської єпархії³⁹. Після його зустрічі з Катериною II⁴⁰ 30 жовтня 1765 р. вона доручила своєму послу у Варшаві клопотатися перед королівським двором про захист православних монастирів від зазіхань⁴¹.

6 (17) січня 1766 р. Мельхіседек відвідав Варшаву і подав у королівську канцелярію привілеї, які були надані польськими королями, та „Маніфест”, де перераховувалися кривди, завдані православним на Наддніпрянщині. За підтримки Репніна місія Мельхіседека досягла успіху. 19 лютого Станіслав Август видав меморіал унійному священицтву, в якому закликав утриматися від нападок на православних. Його підтримали листами коронний та литовський канцлери, а 3 травня король підтвердив усі привілеї, надані православним⁴². Діючи у згоді з Кониським, Мельхіседек повторно відвідав Варшаву у січні 1768 р., із „Маніфестом” від православних Наддніпрянщини⁴³.

Росія ретельно готувалася до Сейму 1767 р. За задумом президента Колегії іноземних справ Паніна Репнін мав створити у Речі Посполитій дві конфедерації: одну католицьку, опозиційну до короля, і одну дисидентську, які повинні були діяти окремо, напозір обстоюючи протилежні позиції; конфедерації мали дестабілізувати ситуацію в країні і тримати короля в шахи. Це дозволило би Росії проштовхнути на сеймі вигідні для себе рішення.

Такі конфедерації було створено. У Радомі католицькі конфедерації об'єдналися в одну, генеральну, відбувалося це в присутності Репніна та загону російських військ. Цікаво, що в конфедерації, організованій російським послом, узяв участь також краківський єпископ Солтик, попри неприйняття ним справи дисидентів. Конфедерації визнали російські війська союзними та вислали до Катерини II посольство з проханням про захист давніх законів Речі Посполитої⁴⁴. У цій ситуації

³⁷ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2, 351.

³⁸ Там само, 339.

³⁹ Там само, 106-118.

⁴⁰ Клецкова Е.Ю. *Роль Мельхиседека Значко-Яворского в Коливищине: религиозный аспект гайдамацкого движения на Украине в XVIII в.* Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. 2014. Сер. 2. Вып. 3, 189-190.

⁴¹ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2, 128-129.

⁴² Там само. Ч. 1. Т. 2, 185.

⁴³ Там само. Ч. 1. Т. 3, 350.

⁴⁴ Чечулин Н. Указ. соч., 281.

Станіслав Август пішов на поступки Росії і запевнив Репніна, що виконає російські вимоги на прийдешньому сеймі. Відтак росіяни дали опозиції зрозуміти, що не підтримають скинення короля. Це ще більше налаштувало католицьку опозицію проти справи дисидентів⁴⁵.

Панін рекомендував Репніну домогтися від Сейму „єдиножды навсегда” визнання Росії гарантом устрою Речі Посполитої. Дисиденти мали бути поновлені „до такой высокой степени свободы и равенства с католиками, до какой только в настоящем столь важном положении дел без явных неприятельских действий человечески достигнуть можно будет”⁴⁶. Панін хотів, щоби в Сенаті Речі Посполитої засідали православні єпископи, водночас він рішуче виступав проти надання подібних прав унійним єпископам.

Успішність дипломатії забезпечували російські багнети. Російський посол Ніколай Репнін наказав своїм військам оточити місця проведення сеймиків, щоби запевнити вибір на Сейм „своїх” делегатів. Варшава, де мав проходити сейм, також була оточена російською армією. Після того, як один з депутатів висловився проти проведення сейму в присутності російських військ, Репнін звелів його заарештувати⁴⁷.

Сейм розпочав роботу 5 жовтня 1767 р. „під вузлом” Радомської конфедерації. Король заявив, що приєднується до конфедерації, та запропонував створити сеймову комісію для розгляду усіх російських пропозицій, які мали бути затверджені наступним сеймом. Краківський єпископ Солтик виступив із промовою на захист католицької віри, яка розхвилювала сейм. Після цього, 14 жовтня, Репнін організував викрадення трьох депутатів: краківського єпископа Каєтана Солтика, київського єпископа Юзефа Залуського та польного коронного гетьмана Вацлава Жевуського із сином Северином, яких було заслано на 5 років до Калуги. Заляканий таким чином сейм прийняв трактат про зрівняння в правах іновірців. Сейм 1767 р. увійшов до історії під назвою „репнінського” або „німого”.

Трактат 1767 р. гарантував свободу віровизнання, проте забороняв переходити із католицизму та унії у православ’я. Згідно із засадою *lex retro non agit* заборона не поширювалася на тих, хто перейшов на православ’я перед офіційним прийняттям трактату. Оскільки трактат мав бути ратифікований після повторного засідання сейму, запланованого на лютий 1768 р., єпископ Могильовський Георгій Кониський радив єпископу Переяславському Гервасію підготувати маніфести від православних Наддніпрянщини, які раніше буцімто силоміць були повернуті на унію, а тепер поверталися у лоно православної церкви, таким чином трактат мав закріпити існуючий стан речей⁴⁸. Кониський надіслав проєкт маніфесту та доручив Мельхіседку його підготовку та внесення у гродські книги для виголошення на сеймі. Лист Кониського отримали у Переяславі 5 січня 1768 р., і вже 18 січня Мельхіседек із готовим „Маніфестом”, підписаним шляхтичами та

⁴⁵ Чечулин Н. Указ. соч., 282-283.

⁴⁶ Там же, 283-284.

⁴⁷ Там же, 285.

⁴⁸ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 3, 434-435.

„обивателями” Наддніпрянщини⁴⁹, спішно приїхав до Варшави, щоби встигнути до наступного засідання сейму. Тут після бюрократичної тяганини та завдяки протекції російського посла Мельхіседеку таки вдалося внести „Маніфест” до гродського суду. Цей документ він також передав Ніколаю Репніну та архієпископу Кониському.

27 лютого 1768 р. Сеймом були затверджені російсько-польський трактат та два сепаратні акти про права дисидентів і російські гарантії сеймової конституції. Хоча католицька релігія проголошувалася панівною, а перехід з католицизму в іншу релігію заборонявся, дисиденти отримували свободу сумління та богослужіння, виводилися з-під юрисдикції католицького духовенства і зрівнювалися з католиками в усіх громадянських правах. Ці постанови було оголошено основними законами Речі Посполитої, які не підлягали скасуванню. Росія мала гарантувати дотримання усіх законів та устрою Речі Посполитої, таким чином польсько-литовська республіка *de jure* ставала протекторатом Російської Імперії.

Поки справа дисидентів вирішувалася на макрорівні російсько-польських міжнародних відносин, православно-унійне протистояння набирало загрозливих обертів на мікрорівні Наддніпрянщини. Це було пов'язано із переходом місцевої людності на православ'я. Якщо на 1762 р. переяславському єпископу підпорядковувалися лише два монастирі (Троїцький Мотрин та Вознесенський Мошногірський), то на 1768 р. тут діяло уже чимало православних монастирів, зокрема: Мотрин, Медведівський, Мошногірський, Жаботинський, Лисянський, два монастирі у Лебедині та два у Каневі. Скупчені на невеликій території, ці осередки російського православ'я розгорнули активну місійну діяльність, яка супроводжувалася постійними фінансовими вливаннями з Росії. Завдяки цьому Російська Православна Церква досягла неабияких успіхів: якщо на 1767 р. до неї належало приблизно 290 церков, то на 1768–1769 рр. – вже близько 650 (10 протопопій)⁵⁰.

У 1765 р. місійна діяльність Переяславської православної єпархії стає особливо агресивною: у серпні єпископ Гервасій відвідує Наддніпрянщину особисто⁵¹, до кінця цього року Смілянський та Чигиринський ключі (адміністративно-територіальні одиниці) повністю перейшли на православ'я. Новонавернені православні громади забирали ключі від церков та не допускали до них унійних священників, деяких парохів змушували міняти конфесію силоміць⁵², а деяких били⁵³. Для

⁴⁹ Цікаво, що з 14 шляхтичів, які підписалися під „Маніфестом”, були 10 Шумовицьких і 2 Яворських, а 2 мали інші прізвища, тобто основну масу склали представники однієї родини (Архів ЮЗР. Ч. 1. Т. 3, 350). „Маніфест” датований 15 IX 1767, найімовірніше заднім числом, оскільки його укладено за висланим Георгієм Кониським взірцем, що був отриманий Переяславською консисторією 5 I 1768. Докладніше про датування див.: Serczyk W. *Melchizedek Znaczkowski i klasztor Motreninski przed wybuchem Koliszczyzny*. *Studia Historyczne*, 1968. R. XI. Z. 3 (42), 318.

⁵⁰ Лисовський В. *Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії*. К., 2008, 141.

⁵¹ Пархоменко В.А. *Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785)*. Полтава, 1908, 37.

⁵² *Relacja czyli narratywa zamieszania ukraińskiego*. Документи, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношений к России и к Польше. СПб., 1865, 450.

⁵³ *Ibid.*, 446.

опанування нових парафій Православна церква не гребує використанням сили, задіюючи надвірних козаків. Унійний митрополит Феліціан Володкович скаржитья у Варшаву наприкінці 1765 р.:

Єпископ Переяславський проходить за допомогою козаків та ченців через села дідичів у староствах Чигиринського, Черкаського та Мостиського [Мошенського? – *Авт.*] ключа, змушуючи громади та моїх священників унійної віри зрікатися Унії та Римської Церкви. Тих, хто відмовляється, виганяють із села. Їхню худобу та майно забирають. [...] Таким чином було забрано вісімдесят церков та вигнано уійних священників, так дизунія стає дедалі поширенішою, а моїм уійним священникам не дозволяють проходити через села⁵⁴.

Католицька реакція не забарилася. Для посилення впливу Унійної Церкви в регіоні Францішек Селезій Потоцький у 1765 р. засновує в Умані Василіанський монастир, при якому було відкрито школу. Василіани розгортають активну місіонерську діяльність, намагаючись повернути парафії, втрачені на користь Православної церкви. Щоби зарадити складній ситуації, у березні 1766 р. до Корсуня переїжджає уійний офіціал Григорій Мокрицький. 17 травня він видає декрет, в якому наказує Мельхіседеку та ще 12 православним священникам з'явитися у Радомишлі для перепросин та відпущення гріхів. Мотрин монастир обкладався штрафом, на Наддніпрянщині планувалося створити уійну місію, яка мала фінансуватися з додаткових податків з православних селян. Найбільшими податками було обкладено валявську, вільшанську та телепинські громади. Селянам також наказувалося вислати від себе депутатів у Радомишль для відпущення гріхів, у разі непокори селяни мали постати перед світським судом. Священники, які не мали письмового дозволу від уійної церкви, не допускалися до приходів. У разі відмови громад повернутися в унію, їхні церкви мали бути замкнені; монастирі, які не мали відповідних дозволів на своє існування, мали бути закриті, а непокірні священники вислані у радомишльську в'язницю, для їх затримання було призначено 10 інстигаторів⁵⁵.

У червні 1766 р. на Смілянщину була введена українська та подільська партії коронних військ. Військові перекрили шляхи, розмістилися табором у Вільшаній та почали зганяти селян на примусові роботи й збирати у них провіант⁵⁶. Тягар утримання армії обіцяли послабити для тих, хто пристане на унію. Монах Онуфрійського православного монастиря у Жаботині Лазар повідомляв Переяславську консисторію (18 IX 1766) про те, що „состоящее на Украинѣ обозомъ войско не отъ короля польского поставленное, но отъ уніатского бѣскупа Филиппа Володкевича нанятое за денги [...] для единого вспоможенія уніатамъ къ привращенню какъ священниковъ, такъ и народа православныхъ до унії, и дабы православной народъ не могль вооружатися противъ уніатовъ”. Про це він дізнався від іншого монаха, перебіжчика з уійного монастиря, чий рідний брат, поляк, сам належав до цього війська. Паціфікація православних Наддніпрянщини

⁵⁴ Skinner B. *Borderlands of Faith: Reconsidering the Origins of a Ukrainian Tragedy*. Slavic Review, 2005, 1, 104.

⁵⁵ Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 2, 163-170.

⁵⁶ Там само. С. 215-216; Т. 3, 425-426.

⁵⁷ Іваницький С. *Переяславський єпископ Гервасій и о начале воссоединения униатов в западной и польской Украине*. Труды Каменец-Подольского церковно-археологического общества. 1899, т. 10, 322.

виглядала так: „когда едутъ ловить православныхъ священниковъ для привращенія къ униі, то попереду офіціалъ зъ уніатами или и сами уніати, а за ними козаковъ нѣскольکو, а позаду поляки, називаєміє драгуни, для обереженія онихъ уніатовъ ездять”⁵⁷.

Під час репресій польської світської та унійної церковної влади проти ново-навернених „схизматиків” доходило до грабунку й побиття. Православним священникам голили бороди, привселюдно сікли різками⁵⁸, їхню худобу та врожаї забирали⁵⁹. Репресії заторкнули і мирян: „а которые люде не хотятъ до церковь ходити, козаковъ посылають по домамъ и с поля насиліємъ гонятъ въ церкви на ихъ [унійну] литургію, а иншихъ штрафуть”⁶⁰. Було страчено дві особи: сотника надвірних козаків Харка⁶¹, та мліївського ктитора Данила Кушніра⁶². За свідченнями Корнелія Срочинського, ігумена унійного кристинопільського монастиря: „Страх охопив усю країну. Військо вимагало податків та звідусіль наступало. Усі священники, які відреклися від унії, втекли за кордон, де досі перебувають та блукають. Їх рухоме і нерухоме майно конфісковане декретом найяснішого митрополита і, зрозуміло, віддане в казну. А бідний народ тисячами перейшов у Московську та Волоську країну”⁶³. Інший католик охарактеризував події 1766 р. так: „та дика нелюдськість його мосці ксьондза офіціала Мокрицького викликала велику відразу у багатьох священників і нагоду вдатися до закордонної юрисдикції”⁶⁴.

Усі ці випадки православний клір ретельно документував та передавав у Петербург. Росія використовувала їх у своїх дипломатичних демаршах як доказ релігійної нетерпимості у Речі Посполитій. Петербург, змусивши Варшаву прийняти вигідні для себе закони 27 лютого 1768 р., спровокував католицьку реакцію – Барську конфедерацію (29 II 1768), та православну відповідь на неї – Коліївщину (26 V / 6 VI 1768 р.). Події 1768 р. започаткували тривалу дестабілізацію у Речі Посполитій та призвели до першого поділу цієї держави у 1772 р.

⁵⁷ Іваницький С. *Переяславський єпископ Гервасій і о началѣ воссоединенія униатовъ в западной и польскойъ Украинѣ*. Труды Каменецъ-Подольского церковно-археологического общества. 1899, т. 10, 322.

⁵⁸ Relacya..., 452.

⁵⁹ Іваницький С. Указ. соч., 320-321.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Католицька сторона приписувала йому наміри організувати другу Хмельниччину (*Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.* Зб. докум. Упор. І. Бутич. К., 1970, 344), натомість Мельхіседек повідомляє, що сотник допоміг йому нелегально перетнути польсько-російський кордон, коли ігумен їхав до Переяслава (Архів ЮЗР. Ч. 1. Т. 3, 10-11). Враховуючи, що Мельхіседека викликала унійна консисторія у Радомишлі і на зворотньому шляху його було заарештовано, ця причина страти Харка виглядає більш правдоподібною.

⁶² Мліївському ктитору інкримінували профанацію Святих Дарів після того, як він виніс дарохранильницю із церкви. Популяризація мучеництва Данила Кушніра Православною церквою відіграло неабияку роль у поширенні антиунійної істерії на Наддніпрянщині. Див.: Смірнов О. *Страта Данила Кушніра і родина Гдишицьких. Уніати та православні на Наддніпрянщині другої половини XVIII ст.* Соціум. Альманах соціальної історії, 2017, вип. 13-14, 245-260.

⁶³ *Гайдамацький рух...*, 344.

⁶⁴ Там само. С. 454.

Хоча лідери Барської конфедерації основну небезпеку бачили у протестантах і в своїх універсалах зверталися до православних як до союзників проти євангелістів⁶⁵, проте дії конфедератів на місцях повторювали антиправославні репресії 1766 р. та вселяли у населення Наддніпрянщини паніку, яку підживлював православний клір. Ось як охарактеризував події весни 1768 р. канівський міщанин Сидір Іванович у своїй скарзі:

„Теперішнього 1768 р. змовившись із подібними собі заколотниками, козаками, драгунами під їхнім командуванням, людей із Канівського староства та інших володінь до міста Канева зігнавши, 300 визначніших людей, підданих його королівської милості, з нагоди заяви про збереження греко-неунійної східної релігії через маніфест, внесений у варшавському гроді, чинячи всупереч королівському привілею та трактату, посеред міста, а тоді на всі чотири сторони міста, наказали киями та іншим знаряддям бити й калічити та змушувати присягатися конфедерації проти поваги найяснішого маєстату його королівської милості пана нашого милостивого та волі найяснішої Речі Посполитої, кваплячи гвалтом та силою. Потім, поєднавшись із ясным паном Щенювським, комендантом конфедерацького війська, пішли у інші володіння, як королівські, так і шляхетські [...], а зокрема до Смілянської, Жаботинської, Мошанської, Межирицької волості Чигиринського, Черкаського та інших староств, де віддавна найбільше перебувало вірних греко-неунійної релігії, чинячи там подібним робом, змушували присягати та погрожували ганебною смертю; котрі хотіли зберегти вірність підданства його королівській милості, та пережили побиття у знущання, налякані погрозами смерті, тобто публічними обіцянками бути вирізаними у пень, залишили свої домівки і господарства та мусили ховатися по лісах і інших місцях із жінками та дітьми; інші, перебуваючи на надвірній козацькій службі, та не маючи наказів від своїх зверхників, а лише своїх комендантів, які були у змові з конфедератами, заохочували до тієї ж конфедерації. [...] Їхні милості [на яких скаржиться канівський міщанин,] із посіпаками своїми, зібравши значну ватагу різного стану та положення присягнулих конфедератів, на тих же людей по лісах нападали, загрожуючи їх життю та здоров'ю, неначе вороги нападали, катували, били, грабували, калічили, вбивали, припускалися інших жорстокостей і заворушень по всій Україні [тобто Наддніпрянщині]; і спричинили гайдамацтво своїми непристойними вчинками, адже козаки, які залишилися від конфедерації, підбурили гайдамаків та зібралися з ними, вчинили велике свавілля, збитки та утиски у вищезгаданих староствах та волостях, чого не забрали обвинувачувані пани із своїми посіпаками, [те] гайдамаки, б'ючи та вбиваючи, їхнім же робом вщент зруйнували, понівечили, завдали безжальних кривд [і] збитків мешканцям згаданих староств і володінь, [які постраждали] як від панів-відповідачів, так і від гайдамаків, яких спонукали відповідачі, грабіжників, які залишилися від конфедерації [...]”⁶⁶.

Чи була Росія організатором гайдамацького повстання 1768 р.? Певною мірою так, проте мимоволі й опосередковано. 24 червня (5 VII 1768) Ніколай Рєпнін так описував причини Коліївщини своєму патрону Паніну:

⁶⁵ Głowacki J. *Stosunek konfederacji barskiej do protestantów*. Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica, 2013, t. 90, 51.

⁶⁶ *Гайдамацький рух...*, 479-480.

„Причину сему приписывают фанатизму к нашему закону, ибо они [колії] хотя большей частию унеаты, но подлинно того в своем невежестве сами не знают, какого они закону, а считают себя нашего. Однако наш высочайший двор иного не желает, как спокойствия здешней земли, следственно не надлежит способствовать сему новому огню, а напротив всячески надлежит стараться оной утушить, не оскорбляя однако ж тех мужиков, а ласку к тому употребляя”⁶⁷.

А дещо пізніше, 20 (31) серпня 1768 р., російський посол у Варшаві прямо вказує президентові Колегії іноземних справ на роль єпископа Гервасія та ігумена Мельхиседека у наддніпрянських подіях:

„Между протчим усмотрите ваше сиятельство, что переяславской архиерей есть некоторою притчиною, считаю, волнению здешних бунтующих крестьян, да еще, конечно, тут есть подчиненной игумен мотренинской Мельхиседек, котораго я сам знаю, и знаю, что он совершенной плут, человек чрезвычайно безпокойной и все в состоянии сделать. А близ его монастыря, сказывают, и главное собрание гайдамаков с их первым начальником, называемым Квасневским. Я ж немедленно прикажу князю Прозоровскому, чтоб он к тому монастырю команды послал тех людей забрать, коль они там находятся, а игумена велел бы к себе привести и подробно обо всем распросил, не отпуская его от себя впредь до повеления. Касательно же архиерея переяславского [...], я осмелюсь представить вашему сиятельству, что время сему архиерею хвост присечь по важности следствий, которые от всех сил бунтований произойти могут, а унять его, думаю, будет трудно, не посадя под караул. Наконец считаю, чтоб лутче всего нам было так учредиться, чтоб все церкви и монастыри нашего исповедания, находящиеся в здешних границах, отдать в ведомство и полное управление здешнему епископу белорускому, а чтоб наши преосвященные более в оное не путались, инако ж всегда сумятица будет”⁶⁸.

Процитовані фрагменти однозначно свідчать проти обвинувачень у безпосередній організації Коліївщини на адресу Росії, які висловлювали як сучасники, так і пізніші історики. Немає підстав сумніватися у відвертості листування між двома російськими політичними діячами, які великою мірою планували і формували російсько-польські відносини протягом кількох років, і до того ж перебували у родинних зв'язках. Граф Панін рекомендував російському послу у Варшаві Рєпніну не доводити справу до того, щоби православні у Речі Посполитій змогли „самі, без нашої допомоги, триматися й брати участь у магістратах”⁶⁹. Своє ставлення до дисидентського питання Панін відверто виклав у депеші Рєпніну (14 VIII 1767): „Главное правило, которое как сначала было, так и теперь есть, да и впредь должно быть непрременным руководством всех наших намерений и подвигов [...], чтобы совершить диссидентское дело не для распространения в Польше нашей и протестантской вер, но для приобретения себе оным, через посредство наших единоверных и протестантов, единожды навсегда твердой и надежной партии, с законным правом участвовать во всех польских делах”; на думку Паніна, дисиденти, як

⁶⁷ Пархоменко В. *К истории Колявщины*. Киевская старина, 1905, 3, 238.

⁶⁸ *Гайдамацький рух...*, 427-428.

⁶⁹ Крижанівський О., Плохій С. *Історія церкви та релігійної думки в Україні у 3 кн.* Кн. 3. К., 1994, 119.

слабші, завжди повинні шукати підтримки у Росії⁷⁰. Президент Колегії іноземних справ Росії у листі до свого посла у Варшаві не приховував симпатії до протестантизму, зневаги до католицизму та чисто інструментального ставлення до православ'я. Він вважав, що поширення протестантських впливів у Польщі може вивести її із невігластва та зробити небезпечною для Росії, натомість православ'я такої небезпеки не становить. Утім, на думку Паніна, поліпшення ситуації польсько-литовських православних настільки, щоби вони не потребували Росії, було для неї не вигідним, адже це спричинить втечу до Речі Посполитої селян із російських губерній⁷¹. Справа дисидентів була потрібна Росії для того, щоби тримати Польщу в шаху, і мала сенс, поки права православних порушувались, їх захист був не самоціллю, а приводом для шантажу. Ескалація релігійного конфлікту у 1768 р. не входила в російські плани.

Проте, розігруючи дисидентську карту, російські дипломати відкрили скриньку Пандори. Українські православні діячі, вихідці з Києво-Могилянської академії, виховані в антикатолицьких традиціях, сприймали місіонерську діяльність у Речі Посполитій на поважно. Важко сказати, чи розуміли вони роль, яку для них визначили в Петербурзі, та якими мотивами вони керувалися: суто релігійними, церковно-корпоративними, вірнопідданчими чи особистими, але православні достойники діяли набагато фанатичніше за дипломатів.

Натомість для католицької шляхти доби контрреформації та релігійної нетерпимості дисидентське питання було зазіханням на їхню віру та політичну незалежність країни. Католицько-православне протистояння наклалося на складну соціальну ситуацію на Наддніпрянщині з мобільним прийшлим населенням, яке підживлювалося переселенцями із Гетьманату. Ситуація ускладнювалося сусідством із Запоріжжям, що надавало прихисток найбільш нестабільному елементу із сусідніх країн. Запорозька голота, за умов соціального розшарування на Запоріжжі та відсутності воєн, вбачала у землях Речі Посполитої джерело легкої здобичі. Для обох сторін конфлікту конфесійна приналежність була маркером іншої соціальної групи та слугувала приводом для наживи.

Поділ Речі Посполитої у 60-х роках XVIII ст. ще не стояв на російському порядку денному⁷². Очільник російської дипломатії Нікіта Панін не був прибічником цієї ідеї, яку активно просував прусський король Фрідріх II. Росії йшлося про контроль над *всією* Річчю Посполитою, а не про загарбання частини її території. Панін бачив Річ Посполиту під російським протекторатом учасницею „Північного акорду” разом із Росією, Пруссією та Швецією, що за англійської підтримки мав протистояти гегемонії Франції та Австрії у Європі.

⁷⁰ Чечулин Н. Указ. соч., 261.

⁷¹ Там же, 262.

⁷² В інструкції Катерини II Паніну та російському послу у Варшаві Кайсерлінгу (6 XI 1763) стосовно вибору нового короля Польщі цариця виклала свої плани щодо сусідньої держави. У разі, якщо поляки не підуть на поступки, вона погрожувала військовим втручанням, яке мало би тривати „покамест не присоединим оным к империи всю польскую Лифляндию” (Чечулин В. Указ. соч., 231). Як бачимо, тут територіальні здобутки за рахунок Речі Посполитої розглядалися як крайня міра, йшлося про набагато скромніші території порівняно з тими, які Росія зайняла в результаті першого поділу Польщі у 1772 р.

Барська конфедерація та Коліївщина поставили хрест на дипломатичних планах Нікити Паніна. Внаслідок Барської конфедерації, яку підтримувала Франція та Туреччина, та нападу гайдамаків на турецьку Балту, Туреччина 25 вересня/6 жовтня 1768 р. оголосила Росії війну, вимагаючи виведення російської армії з Речі Посполитої. Росія не була готова до війни, в якій опинилася без союзників; у ситуації, що склалася, обвинувачували Паніна, а 10 квітня 1769 р. рескриптом Катерини II з посади російського посла у Варшаві було усунуто Рєпніна. Російські успіхи у турецькій війні посилили протиріччя з Австрією та Пруссією, які вдалося владнати і поділом Речі Посполитої. Здобуття частини території сусідньої країни не сприймали в Петербурзі однозначно позитивно, адже найкращі території дісталися Австрії та Пруссії, позиція цих держав на міжнародній арені значно посилилася. Головний супротивник Паніна при дворі граф Орлов про авторів договору про розподіл Речі Посполитої сказав, що вони заслуговують смертної кари⁷³. Отже, на нашу думку, попри позірні успіхи, зовнішня політика Паніна зазнала фіаско.

Цілі, які ставив перед собою Петербург, були хибно сприйняті як католицькою, так і православною стороною через різницю світоглядів. Вольтеріанство петербурзького істеблішменту зустрілося із релігійний фанатизмом. Просвітництво, з його секуляризмом, зустрілося із пізнім бароко, яке у Речі Посполитій було позначене католицькою реакцією проти зазіхання сусідніх держав на душі підданих польсько-литовської держави. На нашу думку, саме різниця світоглядів призвела до подій 1768 р.

REFERENCES

Braudo A. I. (1897). Panin Nikita Ivanovitch. Entsyklopedicheskiy slovar' Brockhausa i Efrona, XXIIa. Saint Petersburg, 693–695. [in Russian].

Butych I. (Ed.). (1970). *Haydamatsky rukh na Ukrayini v XVIII st. Zbirnyk dokumentiv*. Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian, Russian, Polish, and Latin].

Chechulin N. (1896). *Vnyeshnyaya politika Rossii v nachale tsarstvovaniya Yekateriny II. 1762-1774*. Saint Petersburg: Tipografia Glavnogo upravleniya udelov. [in Russian].

Ekaterina II (1771). *Antidote, ou, Examen du mauvais livre superbement imprimé intitulé Voyage en Sibérie*. Amsterdam.5.

Głowacki J. (2013). Stosunek konfederacji barskiej do protestantów. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica*, 90, 47–73.6.

Ivanitskiy. S. (1899). Pereyaslavskiy yepiskop Gervasiy i o nachale vossoyedeniya uniатов v zapadnoy i polskoy Ukraine. *Trudy Kamenets-Podolskogo tserkovno-arkheologicheskogo obschestva*, 10, 1–392. [in Russian].

Kletsikova E. Yu. (2014). The role of Melkhizedek Znachko-Iavorskii in the Koliivshchyna: religious aspect of the Haidamaks movement in Ukraine in 18 century. *Vestnik*

⁷³ Браудо А.И. *Панин, Никита Иванович*. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, 1897. Т. XXIIa. СПб., 1890-1907, Оуэн – Патент о поединках, 693-695.

Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta. Seria 2, Vyp. 3, 189-190. [in Russian].

Konisskiy, G. (1835). *Sobranie sochineniy*. Sankt-Petersburg. [in Russian].

Koyalovitch M. (Ed.). (1865). *Relacya czyli narratywa zamieszania ukraińskiego. Dokumenty, obyasnayushkiye istoriyu Zapadno-Russkogo kraja i yego otnosheniy k Rossii i k Polshe*. Saint Petersburg: Tipografia Eduardta Pratsa.

Kraushar A. (1897-1898). *Książę Replin i Polska w pierwszym czteroleciu panowania Stanisława Augusta (1764–1768)*. (V. 1-2). Kraków: G. Gebethner i Spółka.

Kryzhanivskiy O., Plokhyy S. (1994). *Istoria tserkvy ta relihiynoyi dumky v Ukraini*. (V. 3). Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian].

Lastovskiy, V. (2008). *Mizh suspilstvom i derzhavoyu. Pravoslavna tserkva v Ukraini naprykintsi 17 – u 18 st. v istorii ta istoriografii*. Kyiv: Feniks NKPIKZ. [in Ukrainian].

Makkaveev P. (2006). *Religiozno-tserkovnyie vozzrenia imperatritsy Yekateriny II. Yekaterina II. Pro et contra*. Moscow: RKhGA. [in Russian].

Materialy dlya istorii pravoslavia v Zapadnoy Ukraine v 18 st.: Arkhimandrit Melkhisedek Znachko-Yavorskiy 1759—1771. (1864). *Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii* (Part 1, vol. 2, 3). Kyiv: Tipografiya Fyodorova. [in Russian].

Nosov B. V. (2004). *Ustanovlenie rossiyskogo gospodstva v Rechi Pospolitoj 1756–1768*. Moscow: Indrik. [in Russian].

Parkhomenko V. A. (1908). *Ocherk istorii Pereyaslavsko-Borispolskoy Yeparkhii (1733–1785)*. Poltava: Torgovyi dom I. Frishberg i S. Zorokhovich. [in Russian].

Serczyk W. (1968). Konisski Georgij (Jerzy). *Polski Słownik Biograficzny*. (V. XIII). Wrocław: Polska Akademia Nauk, 534-536. [in Polish].

Serczyk, W. A. (1968). Melchizedek Znachko-Jaworski i klasztor Motreninski. *Studia Historyczne*, 3 (42), 297-322. [in Polish].

Skinner B. (2005). *Borderlands of Faith: Reconsidering the Origins of a Ukrainian Tragedy*. *Slavic Review*, 64 (1), 88-116. [in English].

Skinner B. (2009). *The Western Front of the Eastern Church: Uniate and Orthodox Conflict in Eighteenth-Century Poland, Ukraine, Belarus, and Russia*. Illinois. DeKalb: Northern Illinois University Press. [in English].

Smirnov O. (2017). Danylo Kushnir's execution and Gdyszycki family: the Orthodox and Uniates in Dnieper Ukraine in the second half of the 18th century. *Socium. Almanac on Social History*, 13-14, 245-260. [in Ukrainian].

Speranskiy M. M. (Ed.). (1830). *Polnoye sobranie zakonov Rossiyskoy Imperii s 1649 goda*. (V. 6). Saint Petersburg: Tipografia II Otdeleniya sobstvennoy Yego Imperatorskago Velichestva Kantselarii. [in Russian].

Tsy-pin V. (1996). *Tserkovnoye pravo*. Moscow. [in Russian].

Oleksii Smirnov

PhD student, History Department
National University of Kyiv-Mohyla Academy
(Ukraine, Kyiv, pankotski@gmail.com)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5799-4419>

RELIGION IN THE SERVICE OF POLITICS: DNIEPER UKRAINE BETWEEN WARSAW AND SAINT PETERSBURG IN THE 1760S

Protection of the Orthodox Church and population against the encroachment of the Greek-Catholic church in Poland-Lithuania became the main topic of the 18th century Russian-Polish relations. Since the Orthodox were scarce in the Polish-Lithuanian Commonwealth they needed to be created: the second half of the 18th c. saw a massive change of denomination in the southeast corner of the Commonwealth. The Uniate parishes were converting to the Pereyaslav diocese of the Russian Orthodox Church; therefore, the change of denomination meant political allegiance to Russia. In response, Polish secular and Uniate church authorities resorted to violence against the Orthodox parishes using the military; the newly converted Orthodox became hostages of the politics. Such cases were being documented by the Pereyaslav Consistory and reported to Saint Petersburg; Russia used them for diplomatic *démarche* against Warsaw. Russian attempts were successful: on 27 February 1768 Polish Sejm gave religious dissidents equal civil rights; Russia became a guarantor for laws and system of the Polish-Lithuanian Commonwealth; the latter *de jure* became a Russian protectorate.

The Russian political game resulted in the polarization of the Polish-Lithuanian society and change of international configuration, which led to the outbreak of the Bar Confederation, Koliyivshchyna and the Russo-Turkish War in 1768, and eventually to the first partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1772. In this article, we are trying to understand how the religious conflict was perceived by both sides at the macro and micro level and whether its results were planned.

Key words: Uniates, Greek-Catholics, Orthodox, dissidents, Motryn Monastery, Bar Confederation, Koliyivshchyna, Catherine II, Panin, Repnin, Heorhii Konyskyi, Gervasiy Lintsevskyi, Melchizedek Znachko-Yavorskyi, Dnieper Ukraine, Right-Bank Ukraine, Polish-Lithuanian Commonwealth, Russian Empire, 18th cent.